
PREZENTACJE

Andrzej Meissner

BHW 44/2021

ISSN 1233-2224

ORCID: 0000-0002-9949-4420

DOI: 10.14746/bhw.2021.44.11

U źródeł historii wychowania na ziemiach polskich*

Abstract. The beginnings of upbringing in Polish territory

The article revolves around the history of upbringing in Poland as a science discipline. The first historical-pedagogical works appeared in the Renaissance and were continued in Age of Enlightenment. However, it was not until the-19th century when a discipline called ‘history of upbringing’ was created. Its development, by East European standards, took place in difficult social and political circumstances. Poland, at that time annexed by Russia, Prussia and Austria, did not enjoy conditions conducive to scientific development. The annexation was counterbalanced by actions instigated by cultural, educational and scientific institutions. As a result, historical science could develop despite the political situation and the financial shortcomings. Introduction of pedagogy and history of upbringing at the Krakow and Lvov Universities was important to the development of the history of upbringing. Antoni Karbownik’s post-doctoral degree in the history of upbringing obtained in 1905 from the Jagiellonian University and post-doctoral degrees in pedagogy (also the Jagiellonian University) awarded to Leon Kulczyński, Euzebiusz Czerkawski, Aleksander Skórski, Antoni Danysz and Bolesław Mańkowski (Lvov University) were breakthroughs in the history of upbringing. For the areas of study to become disciplines of science, they had to be defined, including their research object and the methodological basis. Władysław Seredyński Franciszek Majchrowicz, Antoni Karbowski and Antoni Danysz adopted a position on the subject. In the late 19th and the early 20th centuries the history of upbringing was perceived as a discipline of science related to history with respect to the methodology and with pedagogy with respect to the content, with its own research, terminology, sources and academic teachers. The history of education was officially a part of culture. In this context, educational matters should be viewed.

Keywords: Polish lands under annexation, history of upbringing and its development

* Artykuł mojego autorstwa pod podobnym tytułem ukazał się w pracy zbiorowej pt. *Historia wychowania w XX wieku. Dorobek i perspektywy*, red. T. Gumuła, J. Krasuski, S. Majewski, Kielce 1998, s. 13–23. Niniejszy artykuł jest nową wersją tego zagadnienia.

Badania naukowe nad historią wychowania jako dyscypliny naukowej prowadzone były jeszcze w okresie międzywojennym i kontynuowane po II wojnie światowej. Na uwagę zasługują rozważania podejmowane przez Stanisława Łempickiego¹, Stanisława Kota², Maurycego Straszewskiego³, zaś w czasach współczesnych przez Henryka Barycza⁴, Kamillę Mrozowską⁵, Józefa Miąso⁶, Jana Hellwiga⁷, Stanisława Michalskiego⁸, Andrzeja Meissnera⁹, Władysławę Szulakiewicz¹⁰ i Agnieszkę Wałęgę¹¹. Autorzy pytali o genezę tej dyscypliny naukowej, jej rozwój w poszczególnych okresach historycznych, prezentowali sylwetki historyków wychowania i ich dorobek pisarski. Mimo dość bogatej literatury przedmiotu warto raz jeszcze podjąć tę tematykę. Rozważania takie powinny objąć dwa podstawowe zagadnienia: po pierwsze, początki tej dziedziny wiedzy i jej uwarunkowania, a po drugie, środowisko historyków wychowania i ich dorobek pisarski. Niniejszy artykuł jest poświęcony pierwszemu zagadnieniu.

Literatura przedmiotu przekonuje, że pierwsze prace historyczno-pedagogiczne pojawiły się w okresie odrodzenia i były kontynuowane w oświeceniu, ale dopiero w drugiej połowie XIX w. wykrystalizowała się dziedzina wiedzy nazywana powszechnie historią wychowania. Świetną rozprawę o początkach tej nauki pt. *Rozwój historii oświaty, wychowania i kultury* (Kraków 1949) opublikował H. Barycz, w której dowodzi, że głównym ośrodkiem refleksji nad dziejami oświaty, nauki i kultury przez wiele stuleci była Akademia Krakowska. Jego zdaniem pierwsze publikacje nie nosiły jeszcze cech naukowych, lecz

¹ S. Łempicki, *Dzieje szkolnictwa i wychowania w Polsce. (Stan badań i postulaty)*, w: *Pamiętnik IV Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6–8 grudnia 1925. Referaty*, odb. Lwów 1925, s. 18; *Potrzeby historii oświaty, szkolnictwa i wychowania w Polsce*, „Nauka Polska” 1929, t. 10, odb. Warszawa 1929; *Polskie tradycje wychowawcze*, Warszawa 1936; S. Łempicki, K. Hartleb, *Historia kultury*, „Kwartalnik Historyczny” 1937, R. 51, z. 1–2 s. 435–453.

² S. Kot, *Rozwój i zadania historii wychowania*, w: *Historia wychowania*, t. 1, wyd. 3 wg wyd. 2 z 1934, Warszawa 1995, s. 7–23.

³ M. Straszewski, *Polska myśl wychowawcza*, w: *Polska w kulturze powszechnej, dzieło zbiorowe, cz. I, Ogólna*, red. F. Koneczny, Kraków 1918, s. 242–267.

⁴ H. Barycz, *Rozwój historii oświaty, wychowania i kultury*, Kraków 1949.

⁵ K. Mrozowska, *Rola historii wychowania w kształceniu pedagogicznym, Przeszłość, stan obecny, postulaty*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych” 1971, t. 12, s. 3–42; *Historia oświaty i wychowania w Polsce w latach 1918–1978. Przeszłość, stan obecny i perspektywy*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1979, nr 3, s. 69–78.

⁶ J. Miąso, *Historia oświaty i wychowania. Stan i perspektywy*, w: *O sytuacji w naukach pedagogicznych*, red. W. Okoń, Wrocław 1985, s. 77–92.

⁷ J. Hellwig, *Z dziejów historii wychowania i jej teorii w Polsce*, „Kwartalnik Pedagogiczny 1992, nr 1, s. 81–103; *Dzieje historii wychowania w Polsce i jej twórcy*, Poznań 2001.

⁸ S. Michalski, *Geneza i rozwój historii wychowania*, w: *Nauki pedagogiczne w Polsce: tradycje, współczesność, przyszłość. (Materiały z konferencji)*, red. S. Michalski, R. Ossowski, Bydgoszcz 1994, s. 19–50.

⁹ A. Meissner, *Historia i historycy wychowania na ziemiach polskich w XIX wieku*, Lublin 2010.

¹⁰ W. Szulakiewicz, *Historii oświaty i wychowania w latach 1918–1939. Studium historiograficzne*, Toruń 2000.

¹¹ A. Wałęga, *Początki akademickiej historii wychowania w Polsce. Antoni Karbowski (1856–1919)*, Toruń 2007.

miały raczej charakter źródeł. Należały do nich spisy, rejestry, katalogi (np. profesorów, fundatorów Akademii), kalendarze, dzienniki odnotowujące najważniejsze wydarzenia z życia Akademii, przeglądy katedr, spisy wykładanych nauk zaopatrzone komentarzami. Barycz wymienia przy tym kilkanaście nazwisk profesorów krakowskich podejmujących tego typu prace, wśród których na uwagę zasługują – Jan Brożek (1685–1652) i Marcin Radymiński (1610–1664). Pierwszy z nich to wybitny matematyk, który podjął studia nad Mikołajem Kopernikiem, lecz wyników swoich badań nie wydał. Opublikował natomiast biografię Stanisława Grzepskiego oraz traktat pt. *De litterarum in Polonia vetustate*, wydaną dopiero w 1780 r., który jak pisze Barycz – zasługuje na uwagę „przez swą koncepcję ujęcia dziejów Uniwersytetu Krakowskiego”¹². Z kolei Marcin Radymiński został odkryty przez Józefa Sołtykiewicza, który odnalazł jego rękopisy w zbiorach bibliotecznych Szkoły Głównej Koronnej. Obszerne opracowanie o tym profesorze przygotował Józef Muczowski pt. *Rękopisma Macieja Radymińskiego i wiadomości o historiografach Szkoły Jagiellońskiej* (Kraków 1840 r.). Na rękopisy te składają się trzy najważniejsze tytuły, tj. *Fastorum Studii Generalis Almae Academiae Cracoviensis*, *Annales Almae Academiae Cracoviensis* oraz *Academiae controversa seu Controversiarum Academiae Cracoviensis, cum aemula Societate Jesu in Regno Poloniae*, które stanowią zbiór wypisów różnych dokumentów, spisów informacji do dziejów Uniwersytetu, a także własnych komentarzy i opisów dotyczących dziejów Akademii od jej założenia po czasy jemu współczesne. Jak stwierdza H. Barycz, dzieła te zwierały jednak treści mocno niedokładne¹³.

Postęp w dziedzinie pisarstwa historycznego przyniosła epoka oświecenia. W nauce polskiej zawdzięczamy to Adamowi Naruszewiczowi (1733–1796), według którego dzieła historyczne powinny być oparte na rzetelnym gromadzeniu, porządkowaniu materiału źródłowego i jego krytycznej analizie, szukaniu związków przyczynowych i skutków badanych procesów. Jak twierdzi Jerzy Maternicki, *Historia narodu polskiego* Adama Naruszewicza pod względem warsztatowym przewyższała wcześniejsze opracowania historyczne¹⁴. Autor ten postulował, aby badacze dziejów kierowali się rozumem, odróżniali przypuszczenia od prawdy, dobro od zła, i tylko w ten sposób poszukiwali odpowiedzi na podstawowe pytania dotyczące rzeczywistości historycznej. Wśród kilkunastu autorów zajmujących się dziejami wychowania na uwagę zasługują: Marcin Świątkowski (1720–1790)¹⁵, Szymon Bielski (1745–1825)¹⁶,

¹² H. Barycz, op. cit., s. 9.

¹³ Ibidem, s. 8.

¹⁴ J. Maternicki, *Historia i historycy. Studia i szkice historiograficzne*, Rzeszów 2005, s. 34.

¹⁵ M. Barcik, *Świątkowski Marcin (około 1720–1790)*, *Polski słownik biograficzny* [dalej PSB], t. 51, Warszawa–Kraków 2016, s. 201–203; A. Meissner, *Historia i historycy wychowania*, op. cit., s. 282–284; J. Ryś, *Świątkowski Marcin (ok. 1720–1790)*, w: *Komisja Edukacji Narodowej. Słownik biograficzny 1773–1794*, red. A. Meissner, A. Wałęga, Warszawa 2018, s. 644–645.

¹⁶ M. Ausz, K. Puchowski, *Bielski Szymon (1745–1826)*, w: *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. A. Meissner, A. Wałęga, Warszawa 2018, s. 98–99; A. Meissner, *Historia i historycy wychowania*, op. cit., s. 166–167; S. Szczotka, *Bielski Szymon (1745–1825)*, w: *PSB*, t. 2, Kraków 1936, s. 67.

Hugo Kołłątaj (1850–1812)¹⁷, Jan Śniadecki (1856–1830)¹⁸, Franciszek Siarczyński (1758–1829)¹⁹, Józef Sołtykowicz (1762–1831)²⁰, Jerzy Samuel Bantkie (1768–1835)²¹. Ich dzieła zostały wprawdzie publikowane na początku XIX w., ale wszyscy byli reprezentantami swojej epoki i w duchu oświeceniowym postrzegali kwestie edukacji i jej rolę w życiu narodu. Byli przedstawicielami dwóch ośrodków naukowych, tj. Szkoły Głównej Koronnej i Litewskiej oraz Collegium Regium i Collegium Nobilium w Warszawie. Najmłodszy z nich M. Świątkowski – uczeń Christiana Wolfa i Józefa Putanowicza – krakowskiego profesora filozofii i matematyki wydał w Berlinie w 1765 r. traktat pt. *Prodromus Polonus eruditae veritatis* [Polski herod naukowej prawdy; w innym tłumaczeniu Zwiastun Polski – A.M.]. Było to oryginalne dzieło poświęcone roli nauki w życiu człowieka i społeczeństwa, która powinna wyzwoić się z więzów scholastyki na rzecz empirycznego podejścia do badanej rzeczywistości. W kontekście tych rozważań autor dokonuje przeglądu szkół i akademii, formułuje propozycje organizacyjne oraz zamieszcza wykaz akademii w poszczególnych krajach świata.

Najbardziej reprezentatywnym przedstawicielem piarstwa historycznego tej epoki był Hugo Kołłątaj i jego *Stan oświecenia w Polsce w ostatnich latach panowania Augusta III (1750–1764)*, wydana wiele lat po śmierci autora. Jak pisze Jan Hulewicz – „Kołłątaj nie ograniczał się do gromadzenia materiałów, ale zjawiska przeszłości oświatowej i naukowej rozpatrywał krytycznie, badał zawsze ich funkcję społeczną, dociekał jaka jest przydatność szkoły i nauki dla życia narodowego i państwowego”²². Wypada jeszcze zwrócić uwagę na Franciszka Siarczyńskiego, nauczyciela w szkołach pijarskich Komisji Edukacji Narodowej, tłumacza, publicysty, geografę, a przede wszystkim historyka, wyrosłego na gruncie szkoły Naruszewicza. W dorobku naukowym tego typowego przedstawiciela epoki oświecenia znajdujemy rozprawy poświęcone również sprawom kultury, przedstawicielom życia naukowego (Józef Maksymilian Ossoliński, Grzegorz

¹⁷ K. Buczek, *Hugo Kołłątaj i edukacja*, Warszawa 2007; eadem, *Kołłątaj Hugo ks. (1750–1812)*, w: *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. A. Meissner, A. Wałęga, Warszawa 2018, s. 311–313; B. Leśnodorski, *Hugo Kołłątaj (1750–1812)*, w: PSB, t. 13, Wrocław 1967–1968, s. 335–346;

¹⁸ M. Czeppe, M. Deszczyńska, *Śniadecki Jan Chrzcziciel Władysław (1756–1830)*, w: PSB, t. 51, Warszawa–Kraków 2016, s. 121–133; A. Meissner, *Historia i historycy wychowania*, op. cit., s. 281–182; J. Ryś, *Śniadecki Jan (1756–1830)*, w: *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. A. Meissner, A. Wałęga, Warszawa 2018, s. 643–644.

¹⁹ M. Ausz, K. Puchowski, *Siarczyński Franciszek od św. Ludwika, imię świeckie Dionizy Franciszek, Ludwik (1758–1829)*, w: *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. A. Meissner, A. Wałęga, Warszawa 2018, s. 568–570; K. Korzon, *Siarczyński Franciszek h. Sas (1758–1829)*, w: PSB, t. 36, Warszawa–Kraków 1995–1996, s. 447–451.

²⁰ J. Ryś, *Sołtykowicz Józef (1762–1831)*, w: *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. A. Meissner, A. Wałęga, Warszawa 2018, s. 596–597; A. Meissner, *Historia i historycy wychowania*, op. cit., s. 272–274; H. Wereszycka, E. Orman-Michta, *Sołtykowicz Józef (1762–1831)*, w: PSB, t. 40, Warszawa–Kraków 2001, s. 437–441.

²¹ A. Birkenmajer, *Bantkie (Bantke) Jerzy Samuel*, PSB, t. 1, Kraków 1935, s. 260–263; A. Meissner, *Historia i historycy wychowania*, op. cit., s. 152–153.

²² J. Hulewicz, *Wstęp, w: Stan oświecenia w Polsce w ostatnich latach panowania Augusta III (1750–1764)*, Wrocław 1953, s. XXXI.

Knapski, Szczęsny Potocki, Konrad Celtis), językowi polskiemu i jego roli w życiu narodu. Nas interesuje część biograficzna dzieła pt. *Obraz wieku panowania Zygmunta III króla polskiego i szwedzkiego zawierający opis osób, żyjących pod jego panowaniem* (t. 1, 2, Lwów 1828). Jest to właściwie słownik biograficzny zawierający informacje o 1100 osobach żyjących w XVII w., reprezentujących elity polityczne, społeczne, dostojników duchownych, ludzi nauki i kultury. Znajdujemy tam biogramy profesorów uniwersytetów krakowskiego i wileńskiego, wybitnych wychowanków tych akademii, autorów publikacji pedagogicznych, organizatorów i fundatorów szkół²³.

W ośrodku krakowskim działał Józef Sołtykiewicz, nauczyciel szkół średnich KEN i profesor prawa w Szkole Głównej Koronnej. Wydał obszerną monografię *O stanie Akademii Krakowskiej i o publicznych mianowicie uczonych pracach akademików* (Kraków 1810). Zasadnicza część dzieła obejmuje 93 strony, pozostałe zaś zawierają wstęp, bogate przypisy z informacjami o kadrze naukowej, indeks rzeczowy i osobowy, dzięki czemu publikacja nabrała charakteru wydawnictwa naukowego. Kolejny przedstawiciel krakowskiej nauki to Jerzy Samuel Bandtkie, który położył duże zasługi dla rozwoju Biblioteki Jagiellońskiej. Badał jej dzieje oraz przeszłość drukarni krakowskich w Królestwie Polskim i Księstwie Litewskim, a także w niektórych krajach europejskich.

Należy odnieść się również do badaczy dziejów oświaty działających w ośrodku wileńskim. Reprezentantem tego środowiska był przede wszystkim Jan Śniadecki, który działał w Akademii Krakowskiej (wykładowca, sekretarz Szkoły Głównej Koronnej, wizytator, współpracownik Kołłątaja), a od 1806 r. w Wilnie (wykładowca, rektor uniwersytetu). Jeszcze w Krakowie wydał rozprawy o Mikołaju Koperniku i Antonim Żołędziowskim, zaś w Wilnie o Hugonie Kołłątaju, Marcinie Odlanickim-Poczobucie i Józefie Ludwiku Lagrange. Na szczególną uwagę zasługuje rozprawa o H. Kołłątaju pt. *Żywot literacki Hugona Kołłątaja z opisaniem stanu Akademii Krakowskiej, w jakim się znajdowała przed rokiem reformy 1780* (Wilno 1814), będąca hołdem złożonym zasłużonemu reformatorowi Akademii Krakowskiej, a jednocześnie pochwałą Komisji Edukacji Narodowej Epoka oświecenia zaowocowała więc licznymi pracami o dziejach edukacji, co świadczyło o zrozumieniu tej dziedziny życia społecznego, a jednocześnie sprzyjało kształtowaniu się społeczeństwa ludzi oświeconych.

Dalszy rozwój badań nad tą dziedziną wiedzy obserwujemy w XIX w. W okresie tym miały miejsce w Europie zasadnicze przemiany społeczno-polityczne, dokonał się olbrzymi skok cywilizacyjny, do czego przyczynił się rozwój nauk, zwłaszcza nauk technicznych i popularyzacja wiedzy. Obok dyscyplin naukowych uświetnionych wielowiekową tradycją zaczęły się pojawiać nowe, jak np. psychologia, pedagogika, higiena zaczęły pączkować subdyscypliny historyczne. Dużą rolę w tym procesie odegrała Europa Zachodnia,

²³ Zob. A. Kawalec, *Lwowski okres w życiu i działalności naukowej Franciszka Starczyńskiego. Prace wydawnicze i dzieła historyczne*, w: *Wielokulturowe środowisko Lwowa w XIX i XX wieku*, t. 2, red. J. Maternicki, L. Zaskilniak, Rzeszów 2004, s. 35–58; eadem, *Franciszek Starczyński jako badacz epoki Zygmunta III*, w: *Wielokulturowe środowisko Lwowa w XIX i XX wieku*, t. 3, red. J. Maternicki, L. Zaskilniak, Rzeszów 2005, s. 94–117.

w tym przede wszystkim Niemcy. Już pod koniec XVIII w. pojawiły się na uniwersytetach niemieckich katedry pedagogiki i wykłady z historii pedagogiki. Stąd rozległy nurt badań historyczno-pedagogicznych, których efektem była bogata literatura obejmująca prace analityczne o charakterze źródłowym, opracowania syntetyczne, encyklopedie pedagogiczne, bibliografie, wydawnictwa źródeł do dziejów oświaty²⁴. Podejmowano też rozważania natury metodologicznej, by wymienić Wilhelma Diltheya – filozofa i metodologa nauk humanistycznych oraz Wilhelma Windelbanda i Heinricha Rickerta – twórców tzw. szkoły badeńskiej. Toczące się dyskusje między różnymi podejściami metodologicznymi prowadziły stopniowo do przyjęcia diltheyowskiej metodologii badań, która przekonywała o potrzebie szerokiego spojrzenia na badane zjawiska społeczne w kontekście istniejących uwarunkowań. Należy zaznaczyć, że podobne działania badawcze podejmowane były w innych krajach europejskich, ale już nie z takim rozmachem, jak miało to miejsce w Niemczech. Wszystko to docierało na ziemię polskie, zwłaszcza do Galicji i zaboru pruskiego, które to dzielnice należały do niemieckiego obszaru językowego, co umożliwiało korzystanie z literatury w wersji oryginalnej lub z ich tłumaczeń.

Rozwój historii wychowania na ziemiach polskich w XIX w., w porównaniu z Europą Zachodnią, przebiegał w zupełnie innej sytuacji społeczno-politycznej. Na Zachodzie rozwój nauk historycznych dokonywał się dzięki mecenatowi państwa i związany był instytucjonalnie z uniwersytetami. Natomiast państwa zaborcze nie były zainteresowane rozwojem polskiej nauki, ograniczały jej rozwój, prowadziły konsekwentną politykę wynaradawiania. Jedyną dzielnicą posiadającą autonomię w dziedzinie oświaty i nauki była Galicja i to dopiero w drugiej połowie XIX w. Działały tam dwa uniwersytety, liczne szkoły średnie, towarzystwa naukowe i kulturalno-oświatowe. W zaborze rosyjskim uniwersytet w Warszawie bardzo krótko cieszył się niezależnością i wkrótce po upadku powstania styczniowego został przekształcony w uczelnię rosyjską. W zaborze pruskim brak było zaplecza naukowego w postaci szkoły wyższej, stąd działalność naukowa polskich przedstawicieli nauki była tam mocno ograniczona. Przeciwwagą dla polityki państw zaborczych były działania instytucji kulturalnych, oświatowych i naukowych, powstających z inicjatywy organizacji społecznych lub osób prywatnych. Dzięki temu nauki historyczne mogły się rozwijać mimo istniejącej sytuacji politycznej i braków finansowych. W przypadku Polski impulsem dla rozwoju historii i jej subdyscyplin były dodatkowo oczekiwania społeczne dotyczące wyjaśnienia przyczyn utraty niepodległości i wskazania dróg jej odzyskania. Dużą rolę odgrywały również względy patriotyczne, nakazujące sięganie do chlubnych tradycji państwowości polskiej, co miało wpływać na kształtowanie dumy narodowej. Tego oczekiwano również od historii wychowania. Mimo istniejących ograniczeń, a jednocześnie dzięki tym wszystkim wysiłkom podejmowanym

²⁴ Przykładowo pod koniec XVIII i w XIX w. wydano w Niemczech podręczniki do pedagogiki i historii wychowania. Augusta Hermana Niemeyera, Fiedricha Heinricha Schwarza, Lorenza Kellera, Friedricha Paulsena, Teodora Tupetza, 11-tomową encyklopedię pedagogiczną Karla Adolfa Schmida, 7-tomową encyklopedię Wilhelma Reina, 62 tomy wyboru źródeł do dziejów oraz pochodzące z różnych epok 45 tomów dzieł klasyków itd.

przez społeczeństwo polskie – jak twierdzi Jerzy Maternicki – historia i jej subdyscypliny weszły na tory nowoczesnego rozwoju, stały się jedną z najważniejszych dyscyplin uniwersyteckich. „Uprawiali ją nie tylko amatorzy, ale przede wszystkim historycy profesjonalni dobrze znający rzemiosło historyczne, prowadzący badania zgodnie ze standardami europejskimi”²⁵. Podobny pogląd reprezentuje Andrzej Feliks Grabski, pisząc, że „wiek XIX przyniósł niebываły rozkwit dziejopisarstwa. Historiografia wysunęła się wówczas zdecydowanie na pierwsze miejsce wśród nauk społecznych. Szybko poczęła się stawać nauką profesjonalną”²⁶. Jednocześnie pojawiło się zjawisko stopniowego wzbogacania problematyki badawczej, bowiem przedmiotem zainteresowań naukowych stały się nie tylko dzieje polityczne, ale poszczególne dziedziny życia społecznego. Rozpoczęto więc badania nad historią prawa (Oswald Balzer, Przemysław Dąbkowski), historią gospodarki (Franciszek Bujak), historią wojska (Konstanty Górski), historią Kościoła (ks. Jan Fijałek). Rozwinęły się też badania nad poszczególnymi dziedzinami sztuk pięknych. Wśród tworzących się subdyscyplin historycznych pojawiła się również historia wychowania, obejmująca dzieje szeroko rozumianej oświaty, dzieje myśli pedagogicznej, dzieje instytucji naukowych. Jednocześnie zaczął się upowszechniać pogląd, że historia wychowania mieści się w szerszej problematyce badawczej, jaką jest historia kultury²⁷. To wówczas zaczęły się pojawiać z tej dziedziny publikacje, takie jak np. Józefa Szujskiego *Odrodzenie i reformacja w Polsce* (Kraków 1881), Stanisława Windakiewicza pt. *Padwa. Z dziejów cywilizacji polskiej* (Kraków 1891). W obu tych pracach znajdujemy rozważania poświęcone wybranym problemom edukacji na tle kultury renesansowej, w powiązaniu z istniejącymi nurtami życia społecznego. A zatem dziewiętnastowieczni historycy wychowania dostrzegali związki oświaty z ogólnym rozwojem kultury, ale proces ten dokonywał się powoli i doszedł w pełni do głosu dopiero w okresie międzywojennym.

Dla rozwoju historii wychowania podstawowe znaczenie miało umocowanie tej dziedziny wiedzy w strukturach uniwersyteckich. Początkowo, a więc w pierwszych latach XIX w., podejmowane były próby zorganizowania katedr pedagogiki i wprowadzenia historii wychowania do programu uniwersyteckiego kształcenia. Na Uniwersytecie Jagiellońskim okazjonalne wykłady prowadzone były przez Katedrę Religii, Pedagogiki i Języka Greckiego, po 1850 r. przez Katedrę Filozofii (Józef Kremer) i Katedrę Historii (m.in. Antoni Walewski, Antoni Wachholz, Karol Mecherzyński i Józef Szujski). W następnych latach wykładowcą nauk pedagogicznych był Maurycy Straszewski, który od 1782 r. prowadził cykl zajęć poświęconych dziejom oświaty od czasów starożytnych po wiek XIX. Działalność dydaktyczna M. Straszewskiego wspomagana była przez Teofila Ziembę. Nowy etap w rozwoju historii wychowania na Uniwersytecie Jagiellońskim roz-

²⁵ J. Maternicki, op. cit. s. 36.

²⁶ A.F. Grabski, *Zarys historii historiografii polskiej*, Poznań 2000, s. 84.

²⁷ Historia kultury jako dyscyplina naukowa rozwinęła się w Polsce dzięki Aleksandrowi Brücknerowi, który dokonał syntezy tych dziejów w czterotomowym dziele pt. *Dzieje kultury polskiej*, Kraków 1930. Było to monumentalne dzieło dające obraz rozwoju cywilizacyjnego Polski.

począł się z chwilą objęcia wykładów przez Leona Kulczyńskiego – pierwszego docenta pedagogiki, który prowadził wykłady z pedagogiki wzbogacone dziejami oświaty²⁸. Listę wykładowców zamyka Antoni Karbowski, którego działalność naukowa koncentrowała się wyłącznie na historii wychowania. Zajęcia dydaktyczne z historii oświaty realizowane były początkowo przez historyków, filozofów, filologów, ale dopiero pojawienie się L. Kulczyńskiego i A. Karbownika zmieniło sytuację w tym zakresie²⁹. Przełomowe znaczenie w dziejach historii wychowania miało uzyskanie habilitacji z tego zakresu wiedzy przez A. Karbownika, co miało miejsce na Uniwersytecie Jagiellońskim w 1905 r. Dzięki temu uzyskał on prawo do prowadzenia systematycznych wykładów z pedagogiki i historii wychowania, które – jak wykazała praktyka – cieszyły się rosnącym zainteresowaniem studentów. Tym samym nauka ta została oficjalnie uznana za dyscyplinę uniwersytecką. Rok 1905 posiada zatem wymiar symboliczny, bowiem historia wychowania została ostatecznie usankcjonowana jako dyscyplina naukowa. Fakt ten wzmacniała dodatkowo kadra Uniwersytetu Lwowskiego, reprezentująca nauki pedagogiczne. Habilitacje w tej dziedzinie uzyskali kolejno: Euzebiusz Czerkawski (1871), Aleksander Skórski (1890), Antoni Danysz (1895) i Bolesław Mańkowski (1903). Wśród wymienionych na uwagę zasługuje A. Danysz, filolog klasyczny i pedagog, który przejawiał szczególne zainteresowanie dziejami oświaty i z tej dziedziny prowadził rozległe badania. Wszystko to tworzyło korzystny klimat do podjęcia starań o powołanie katedr pedagogiki. Próby takie miały miejsce jeszcze w roku 1874 na Uniwersytecie Jagiellońskim oraz w roku 1887 na Uniwersytecie Lwowskim i ponawiane były w następnych latach. Władze wiedeńskie odmawiały jednak zgody na ich zorganizowanie. Kwestia ta została rozwiązana po dopiero po 1918 r.

Działania na rzecz unaukowania historii wychowania dokonywały się również poza uniwersytetami. Wspierały je instytucje i towarzystwa naukowe we wszystkich zaborach. Na terenie Galicji była to Akademia Umiejętności, powołana do życia w Krakowie w 1872 r. Rolę Akademii w tym zakresie przedstawił J. Hulewicz, stwierdzając, że inicjatorami badań w zakresie historii oświaty byli J. Szujski, K. Morawski oraz A. Karbowski, dzięki którym w latach 70. XIX w. została zorganizowana Komisja do Badania Dziejów Literatury i Oświaty, a jej organem zostało „Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce”³⁰. Komisja ta odegrała ważną rolę w badaniach nad dziejami oświaty, zwłaszcza w zabezpieczeniu źródeł archiwalnych i wydawaniu ich drukiem.

W zaborze rosyjskim badania nad dziejami oświaty były w zasadzie pozbawione zaplecza naukowego, tj. uniwersytetu, który po powstaniu styczniowym został wkrótce przemianowany na Cesarski Uniwersytet Warszawski. Nie stwarzał warunków do pro-

²⁸ K. Olszewski, *Kulczyński Leon (1847–1932)*, PSB, t. 16, Wrocław 1971, s. 140–141.

²⁹ Problematykę wykładów wymienionych pracowników Uniwersytetu Jagiellońskiego i Lwowskiego podaje W. Szulakiewicz w pracy, *Historii oświaty i wychowania w latach 1918–1939*, op. cit.

³⁰ J. Hulewicz, *Działalność wydawnicza Akademii Umiejętności w Krakowie w zakresie historii literatury polskiej oraz historii oświaty i szkolnictwa w Polsce w latach 1873–1918*, „Pamiętnik Literacki” 1960, z. 1, s. 83–104; *Historia wychowania i oświaty*, w: *Polska Akademia Umiejętności 1872–1952. Nauki humanistyczne i społeczne*, Wrocław 1974, s. 225–233.

wadzenia badań, a ponadto wielu przedstawicieli polskiej nauki odmawiało współpracy z tą instytucją. Swoistymi ośrodkami badań naukowych w zakresie dziejów oświaty stały się natomiast redakcje *Encyklopedii wychowawczej* (od 1878), „Biblioteki Warszawskiej” (od 1841) i „Ateneum” (1876). Encyklopedia, wzorowana na *Encyklopädie des gesammten Erziehungs- und Unterrichtswesens* Karla Adolfa Schmida, zawierała wiele haseł nie tylko z pedagogiki, higieny szkolnej, metodyk nauczania, ale również z dziejów oświaty, przy czym niektóre z nich nosiły charakter szerszych opracowań. Z kolei „Biblioteka Warszawska” stanowiła nieformalne towarzystwo naukowe, bowiem posiedzenia redakcji miały charakter zebrań naukowych, na których analizowano i oceniano nadsyłane materiały. Wokół „Biblioteki” gromadziła się elita intelektualna Królestwa Polskiego, a także uczeni z pozostałych zaborów. Na łamach periodyku ukazywały się artykuły ze wszystkich dziedzin wiedzy, w tym również z pedagogiki i historii wychowania. Podobną rolę odegrało wydawnictwo powstałe z inicjatywy Samuela Dicksteina pt. *Fontes et Commentationes Historiam Scholarum Superiorum in Polonia Illustrantes* [Materiały i opracowania dotyczące wyższych zakładów naukowych w Polsce]. W ramach tej serii wydawniczej ukazało się sześć obszernych monografii w dwunastu tomach poświęconych dziejom szkół wyższych w Polsce, m.in. Akademii Wileńskiej, Szkole Głównej Warszawskiej, Akademii Zamojskiej, Akademii Kijowsko-Mohylańskiej.

Najtrudniejsza sytuacja w dziedzinie badań naukowych panowała w zaborze pruskim, nie tylko ze względu na politykę władz niemieckich realizujących politykę wynaradawiania społeczeństwa polskiego, ale też ze względu na brak uniwersyteckiego ośrodka naukowego. W tej sytuacji funkcję tę przejęło w pewnym zakresie Towarzystwo Przyjaciół Nauk Poznańskie (1857) z Wydziałem Nauk Historycznych i Moralnych oraz Towarzystwo Naukowe w Toruniu. Wokół tych towarzystw gromadzili się przedstawiciele nauki wielkopolskiej, wspierani przez historyków z Galicji i Królestwa Polskiego.

Należy też wspomnieć o Towarzystwie Historycznym we Lwowie działającym od 1886 r. Jedną z form działalności tego Towarzystwa były zjazdy powszechnie. Pierwszy taki zjazd odbył się w Krakowie (1880), kolejne miały miejsce we Lwowie (1890), Krakowie (1900), w Poznaniu (1925). Historia wychowania zaistniała na II, III i IV Zjeździe Historyków Polskich. Referaty wygłosili wówczas: S. Windakiewicz, *Znaczenie szkół i uniwersytetów dla oświaty i literatury łacińskiej*, A. Karbowski, *Stan badań na polu dziejów wychowania szkół i nauk w Polsce* oraz S. Łempicki, *Dzieje szkolnictwa i wychowania w Polsce (stan badań i postulaty)*. Tym samym historia wychowania stawała się równoprawnym partnerem w dyskusjach naukowych podejmowanych przez kadrę historyków. Na zjazdach tych Karbowski i Łempicki wystąpili w obronie historii wychowania, która – ich zdaniem – nie znajduje pełnego zrozumienia w strukturach uniwersyteckich. Karbowski domagał się wzbogacenia badań nad dziejami oświaty w oparciu o uniwersytety oraz towarzystwa naukowe. Proponował, aby na wzór niemiecki powołać do życia odpowiednie katedry na obu uniwersytetach galicyjskich oraz Towarzystwo Historyków i Przyjaciół Szkół i Nauki Polskiej. W podobnym duchu wypowiadał się S. Łempicki, zwracając uwagę na trudności, jakie musieli pokonywać badacze dziejów oświaty, co

w istotny sposób rzutuje na liczbę i jakość publikowanych prac i w ogóle na kształtowanie się historii wychowania jako dyscypliny naukowej³¹. Warto jeszcze wspomnieć o A. Karbowskiu, uczestniczącym w I Kongresie Pedagogicznym we Lwowie (1894), na którym mówił o potrzebie podjęcia systematycznych badań nad dziejami polskiego wychowania, co umożliwi wypracowanie podstaw narodowej historii wychowania, tak jak to czynią Niemcy i Francuzi³². Z kolei w 1900 r. w czasie jubileuszu 600-lecia powstania Uniwersytetu Jagiellońskiego wystąpił z odezwą pt. *W sprawie badania dziejów wychowania i szkół w Polsce*, wzywającą do podjęcia bardziej systematycznych i skoordynowanych badań nad dziejami szkolnictwa.

Dojrzewanie historii wychowania do dyscypliny naukowej wymagało również zdefiniowania tej nauki, określenia przedmiotu badań. Stanowisko w tej sprawie zajęli Władysław Seredyński (1891), Franciszek Majchrowicz (1901), Antoni Karbowski (1898, 1900), Antoni Danysz (1912). W. Seredyński lokuje historię wychowania w naukach historycznych, która jest częścią historii cywilizacji. Jednocześnie kreśli warunki potrzebne do rozwoju historii wychowania, do których zalicza zabezpieczenie i wydawanie źródeł, sięganie do doświadczeń zagranicznych, a zwłaszcza niemieckich³³. Z kolei F. Majchrowicz posługuje się nazwą „historia pedagogii”, którą dzieli się na teoretyczną i praktyczną. Pierwsza bada dzieje myśli pedagogicznej, druga dzieje instytucji oświatowych. Autor podkreśla ścisły związek dziejów oświaty z pedagogiką, ale jednocześnie widzi ją jako część historii cywilizacji, co koresponduje z diltheyowską koncepcją dziejopisarstwa, uznającą pedagogikę za część szeroko pojętej kultury. Jest to już nowe podejście do procesów edukacyjnych, które przestały być traktowane jako wyizolowana grupa zjawisk społecznych³⁴. A. Karbowski definiuje tę naukę jako „dzieje wychowania, szkół i nauki”, które to dzieje obejmują teorię i praktykę edukacyjną³⁵. Z poglądami tymi koresponduje stanowisko A. Danysza, zaprezentowane w obszernym artykule pt. *Pedagogika (historia)* zamieszczonym w *Encyklopedii wychowawczej* (t. 8, Warszawa 1912). Autor określa tę dziedzinę wiedzy jako „historię pedagogiki” stanowiącą integralną część pedagogiki. Obejmuje ona historię wychowania, czyli instytucji oświatowych, i historię teorii wychowawczej, czyli myśli pedagogicznej.

³¹ Szersze rozważania na temat roli A. Karbowskiaka w kształtowaniu historii wychowania jako nauki podjęła Agnieszka Wałęga w monografii pt. *Początki akademickiej historii wychowania w Polsce. Antoni Karbowski (1856–1919)*, Toruń 2007, zaś o roli S. Łempickiego pisała W. Szulakiewicz w monografii pt. *Stanisław Łempicki (1886–1947) twórca lwowskiej szkoły historii wychowania*, Toruń 2012.

³² C. Majorek, W. Marmon, *Dorobek Drugiego Kongresu Pedagogicznego we Lwowie (1909 r.)*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny. Prace z Historii Oświaty i Wychowania” 1989, z. 2, s. 128.

³³ W. Seredyński, *Rys dziejów wychowania w biografach i szkicach ze szczególnym uwzględnieniem szkoły ludowej w Austrii i w Polsce do użytku seminariów nauczycielskich polskich*, Lwów 1891, s. V–VIII.

³⁴ F. Majchrowicz, *Historia pedagogii dla użytku seminariów nauczycielskich i nauki prywatnej*, Drohobycz 1901, s. 1–2.

³⁵ A. Wałęga, *Antoni Karbowski (1856–1919) – współtwórca polskiej historii wychowania jako dyscypliny naukowej*, „Biuletyn Historii Wychowania” 2006/2006, nr 1–2 (21–22), s. 11–24.

Reasumując dotychczasowe rozważania, możemy przyjąć, że dopiero na przełomie XIX i XX w. wykrystalizowało się na ziemiach polskich rozumienie historii wychowania jako nauki związanej metodologicznie z historią, a merytorycznie z pedagogiką; posiadającą odrębny przedmiot badań, swoją terminologię, bazę źródłową i kadre naukową. Zwyciężyło przekonanie, że dzieje oświaty są składnikiem szeroko rozumianej kultury i właśnie w tym kontekście kwestie edukacyjne powinny być rozpatrywane. Takie rozumienie historii wychowania będzie dominowało w okresie międzywojennym i stanie się podstawą badań prowadzonych przez S. Kota i S. Łempickiego.

Zaprezentowana tu problematyka obejmowała proces kształtowania się historii wychowania jako nauki. W dalszej kolejności powinna być przeprowadzona charakterystyka środowiska historyków wychowania na ziemiach polskich w XIX w., a więc: ich liczebność, kompetencje naukowe, orientacje metodologiczne, zainteresowania badawcze, dorobek pisarski i jego ocena itd. Częściowa analiza tego zagadnienia została zaprezentowana w 2008 r. na łamach „Przeglądu Historyczno-Oświatowego”³⁶.

Bibliografia

- Ausz M., Puchowski K., *Bielski Szymon (1745–1826)*, w: *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. A. Meissner, A. Wałęga, Warszawa 2018, s. 98–99.
- Ausz M., Puchowski K., Siarczyński *Franciszek od św. Ludwika, imię świeckie Dionizy Franciszek, Ludwik (1758–1829)*, w: *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. A. Meissner, A. Wałęga, Warszawa 2018, s. 568–570.
- Barcik M., *Świątkowski Marcin (około 1720–1790)*, *Polski słownik biograficzny*, t. 51, Warszawa–Kraków 2016, s. 201–203.
- Barycz H., *Rozwój historii oświaty, wychowania i kultury*, Kraków 1949.
- Birkenmajer A., *Bantdkie (Bantdke) Jerzy Samuel*, *Polski słownik biograficzny*, t. 1, Kraków 1935, s. 260–263.
- Brückner A., *Dzieje kultury polskiej*, Kraków 1930.
- Buczek K., *Hugo Kolltąj i edukacja*, Warszawa 2007.
- Buczek K., *Kolltąj Hugo ks. (1750–1812)*, w: *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. A. Meissner, A. Wałęga, Warszawa 2018, s. 311–313.
- Czeppe M., Deszczyńska M., *Śniadecki Jan Chrzyciel Władysław (1756–1830)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 51, Warszawa–Kraków 2016, s. 121–133.
- Dzieje historii wychowania w Polsce i jej twórcy*, Poznań 2001.
- Grabski A.F., *Zarys historii historiografii polskiej*, Poznań 2000.
- Hellwig J., *Z dziejów historii wychowania i jej teorii w Polsce*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1992, nr 1, s. 81–103.
- Historia oświaty i wychowania w Polsce w latach 1918–1978. Przeszłość, stan obecny i perspektywy*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1979, nr 3, s. 69–78.
- Historia wychowania i oświaty*, w: *Polska Akademia Umiejętności 1872–1952. Nauki humanistyczne i społeczne*, Wrocław 1974, s. 225–233.

³⁶ A. Meissner, *Środowisko historyków wychowania na ziemiach polskich w XIX i na początku XX wieku do I wojny światowej*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2008, nr 3–4, s. 41–50.

- Historia wychowania w XX wieku. Dorobek i perspektywy*, red. T. Gumuła, J. Krasuski, S. Majewski, Kielce 1998.
- Hulewicz J., *Działalność wydawnicza Akademii Umiejętności w Krakowie w zakresie historii literatury polskiej oraz historii oświaty i szkolnictwa w Polsce w latach 1873–1918*, „Pamiętnik Literacki” 1960, z. 1, s. 83–104.
- Hulewicz J., *Wstęp*, w: *Stan oświecenia w Polsce w ostatnich latach panowania Augusta III (1750–1764)*, Wrocław 1953, s. XXVI.
- Kawalec A., *Franciszek Siarczyński jako badacz epoki Zygmunta III*, w: *Wielokulturowe środowisko Lwowa w XIX i XX wieku*, t. 3, red. J. Maternicki, L. Zaszkiłniak, Rzeszów 2005, s. 94–117.
- Kawalec A., *Lwowski okres w życiu i działalności naukowej Franciszka Siarczyńskiego. Prace wydawnicze i dzieła historyczne*, w: *Wielokulturowe środowisko Lwowa w XIX i XX wieku*, t. 2, red. J. Maternicki, L. Zaszkiłniak, Rzeszów 2004, s. 35–58.
- Korzon K., *Siarczyński Franciszek h. Sas (1758–1829)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 36, Warszawa–Kraków 1995–1996, s. 447–451.
- Kot S., *Rozwój i zadania historii wychowania*, w: *Historia wychowania*, t. 1, wyd. 3 wg wyd. 2 z 1934, Warszawa 1995, s. 7–23.
- Leśnodorski B., *Hugo Kolltāj (1750–1812)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 13, Wrocław 1967–1968, s. 335–346.
- Lempicki S., *Dzieje szkolnictwa i wychowania w Polsce. (Stan badań i postulaty)*, w: *Pamiętnik IV Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6–8 grudnia 1925. Referaty*, odb. Lwów 1925.
- Lempicki S., Hartleb. K., *Historia kultury*, „Kwartalnik Historyczny” 1937, R. 51, z. 1–2, s. 435–453.
- Majchrowicz F., *Historia pedagogii dla użytku seminariów nauczycielskich i nauki prywatnej*, Drohobycz 1901, s. 1–2.
- Majorek C., Marmon W., *Dorobek Drugiego Kongresu Pedagogicznego we Lwowie (1909 r.)*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny. Prace z Historii Oświaty i Wychowania” 1989, z. 2, s. 128.
- Maternicki J., *Historia i historycy. Studia i szkice historiograficzne*, Rzeszów 2005, s. 34.
- Meissner, *Historia i historycy wychowania na ziemiach polskich w XIX wieku*, Lublin 2010.
- Meissner A., *Środowisko historyków wychowania na ziemiach polskich w XIX i na początku XX wieku do I wojny światowej*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2008, nr 3–4, s. 41–50.
- Miąso J., *Historia oświaty i wychowania. Stan i perspektywy*, w: *O sytuacji w naukach pedagogicznych*, red. W. Okoń, Wrocław 1985, s. 77–92.
- Michalski S., *Geneza i rozwój historii wychowania*, w: *Nauki pedagogiczne w Polsce: tradycje, współczesność, przyszłość. (Materiały z konferencji)*, red. S. Michalski, R. Ossowski, Bydgoszcz 1994, s. 19–50.
- Mrozowska K., *Rola historii wychowania w kształceniu pedagogicznym, Przeszłość, stan obecny, postulaty*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych” 1971, t. 12, s. 3–42.
- Muczkowski J., *Rękopisma Macieja Radymińskiego i wiadomości o historiografach Szkoły Jagiellońskiej*, Kraków 1840.
- Olszewski K., *Kulczyński Leon (1847–1932)*, *Polski słownik biograficzny*, t. 16, Wrocław 1971, s. 140–141.
- Polskie tradycje wychowawcze*, Warszawa 1936.
- Potrzeby historii oświaty, szkolnictwa i wychowania w Polsce*, „Nauka Polska” 1929, t. 10, odb. Warszawa 1929.
- Ryś J., *Sołtykowiec Józef (1762–1831)*, w: *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. A. Meissner, A. Wałęga, Warszawa 2018, s. 596–597.
- Ryś J., *Śniadecki Jan (1756–1830)*, w: *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. A. Meissner, A. Wałęga, Warszawa 2018, s. 643–644.

- Ryś J., *Świątkowski Marcin (ok. 1720–1790)*, w: *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, red. A. Meissner, A. Wałęga, Warszawa 2018, s. 644–645.
- Seredyński W., *Rys dziejów wychowania w biografjach i szkicach ze szczególnym uwzględnieniem v szkoły ludowej w Austrii i w Polsce do użytku seminariów nauczycielskich polskich*, Lwów 1891, s. V–VIII.
- Siarczyński F., *Obraz wieku panowania Zygmunta III króla polskiego i szwedzkiego zawierający opis osób, żyjących pod jego panowaniem*, t. 1, 2, Lwów 1828.
- Słownik biograficzny*, red. A. Meissner, A. Wałęga, Warszawa 2018.
- Sołtykiewicz J., *O stanie Akademii Krakowskiej i o publicznych mianowicie uczonych pracach akademików*, Kraków 1810.
- Straszewski M., *Polska myśl wychowawcza*, w: *Polska w kulturze powszechnej, dzieło zbiorowe*, cz. I, *Ogólna*, red. F. Koneczny, Kraków 1918, s. 242–267.
- Szujski J., *Odrodzenie i reformacja w Polsce*, Kraków 1881.
- Szczotka S., *Bielski Szymon (1745–1825)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 2, Kraków 1936, s. 67.
- Szulakiewicz W., *Historii oświaty i wychowania w latach 1918–1039. Studium historiograficzne*, Toruń 2000.
- Szulakiewicz W., *Stanisław Łempicki (1886–1947) twórca lwowskiej szkoły historii wychowania*, Toruń 2012.
- Wałęga A., *Antoni Karbowski (1856–1919) – współtwórca polskiej historii wychowania jako dyscypliny naukowej*, „Biuletyn Historii Wychowania” 2006/2006 nr 1–2 (21–22), s. 11–24.
- Wałęga, *Początki akademickiej historii wychowania w Polsce. Antoni Karbowski (1856–1919)*, Toruń 2007.
- Wereszycka H., Orman-Michta E., *Sołtykiewicz Józef (1762–1831)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 40, Warszawa–Kraków 2001, s. 437–441.
- Windakiewicz S., *Padwa. Z dziejów cywilizacji polskiej*, Kraków 1891.